

יחסים בין-עדתיים ביישוב היהודי בארץ-ישראל במאה הי"ט מרדכי אליאב

א. הרקע

פרשת היחסים הבין-עדתיים בקרב היישוב היהודי בארץ-ישראל לא זכתה עדיין לתיאור היסטורי מקיף. אין להשתחרר מן הרושם, שקיימת מעין נטייה של בריחה מן הנושא, הרגיש מטבעו, סבוך בהתפתחותו ואולי אף טומן בחובו חומר-נפץ מסויים. חסרון זה בולט שבעתיים נוכח העובדה, שהיישוב היהודי היה מקום המפגש העיקרי בין אשכנזים לספרדים במשך דורות. אמנם החל מהמאה ה-16 ידועות קהילות שונות בעולם, שבהן ישבו בצוותא אשכנזים וספרדים, כגון: אמשטרדאם, האמבורג ולונדון. אך בכל המקומות הללו — ואחרים — מדובר בדרך-כלל על שתי קהילות נפרדות לחלוטין, על מיבנן המוסדי ועל פעילותן המסועפת, כשהשיתוף ביניהן נצטמצם במהלך הדורות לפעולות מיוחדות, הן כלפי פנים והן כלפי חוץ. לעומת זאת חייבו תנאי המציאות בארץ-ישראל את בני שתי העדות למגע בין-עדתי אינטנסיבי ולפיתוח ריקמת יחסים הדדיים הדוקים, וזאת על-אף המגמות לקיים מיבנה קהילתי נפרד. עליות וירידות ציינו את החיים המשותפים; מעטים היו ימי השלום והאחוה ורבים ימי הפירוד והמאבק. במרוצת הזמן העלו שני המחנות טענות-קיפוח, כשהמיעוט קובל על הרוב שבאותו זמן. אולם משנתהפך הגלגל והמיעוט נעשה רוב, לא זכר את נסיון העבר ונהג לא פעם בקשיחות ובמשוא-פנים כלפי הצד השני. אולם לעיתים גם בקעה קרן-אור מתוך אפילת המאבק, וניכרו סימנים של התקרבות ושיתוף-פעולה נאמן. הניסיון הראשון להארה היסטורית של פרשת היחסים הבין-עדתיים נעשה בידי פרופ' מרדכי קוסובר, תחילה במאמר ואחר-כך בצורה מורחבת במסגרת מחקריו הבלשניים.¹ תיאור נאה של התפתחות היחסים הבין-עדתיים בירושלים במאה ה-19 מצוי בעבודת-המחקר של ד"ר יהושע קניאל, שטרם פורסמה,² אף כי פרקים אחדים

Mordecai Kosover, *Ashkenazim and Sephardim in Palestine — A Study in Intercommunal Relations, Homenaje a Millas-Valllicrosa*, Barcelona 1954, vol. I, pp. 753-789 מאמר זה פורסם בעיבוד מסויים כפרק אחרון בסקירה ההיסטורית, של המחבר: 'Arabic Elements in Palestine Yiddish' בספרו *Old Ashkenazic Jewish Community in Palestine*, Jerusalem 1966, pp. 76-94 [להלן: קוסובר].

² י קניאל, היחסים בין הספרדים והאשכנזים בירושלים, עבודת-גמר לתואר מוסמך, אוניברסיטת בראילן, תש"ל (בשכפול).

ממנה עם תוספות הופיעו בקבצים שונים.³ חומר מסויים על הנושא מצוי במפוזר גם בכתביהם של י" בן-צבי, ב"צ גת ומ"ד גאון, ובאחרונה גם בספרו של כותב שורות אלה.⁴ להלן ייעשה ניסיון לשרטט קווים עיקריים לתיאור השתלשלות יחסי העדות במאה ה-19. בעת גיבושו של הישוב המכונה 'ישוב ישן', והמהווה למעשה את המסד לישוב היהודי המודרני. שתי העדות הראשיות, שאמנם נתחלקו במרוצת הדורות חלוקת-משנה לקבוצות ולעדות שונות, ידועות בשם 'ספרדים' ו'אשכנזים'. אמנם אין לראות בשני המחנות חטיבות הומוגניות, וניכרים הבדלים בולטים ומשמעותיים בין קבוצות-המשנה השונות, ואולי במחנה הספרדי עוד יותר מאשר בקרב האשכנזים.⁵ אולם על-אף הבדלים אלה, הצטיין דווקא הציבור הספרדי בליכוד פנימי ובריכוזיות, בעוד שהציבור האשכנזי לקה בנגעי פיצול כיתתי ובמריבות פנימיות. מכל מקום, נתעלם במסגרת מאמר זה מן ההבדלים שבין קבוצות-המשנה, ונתייחס לשתי העדות הראשיות בלבד.

כבר בסוף המאה ה-16 ובמאה ה-17 הגיע ארצה חלק מגולי ספרד, ועולים אלה התחברו עם בני הישוב הותיק בארץ, שמעולם לא נטשו את ארץ-מולדתם. במרוצת הזמן ניתוספו אליהם צאצאיהם של מגורשי ספרד מרחבי הממלכה העות'מאנית, וכן החלה עלייה בעלת-משקל מארצות צפון-אפריקה. בשלהי המאה ה-19 נוספה העלייה המופלאה מתימן וכן הגיעו עולים מפרס ומבוס'ארא. כך הלך ונתגבש הציבור הספרדי בארץ.

לעומת זאת היו העולים מארצות אירופה בבחינת מיעוט זעיר, שרישומו לא ניכר. קהילה אשכנזית נפרדת בירושלים נוסדה רק בשנות העשרים למאה ה-17 והיא לא האריכה ימים. במאה ה-18 גבר זרם העולים ממזרח-אירופה ובמיוחד יש לציין את העליות המאורגנות של החסידים בשלהי המאה ה-18 ושל הפרושים, מתלמידי הגר"א והנלווים עליהם, מראשית המאה ה-19. הישוב האשכנזי החל להתחזק וגם הקים מסגרות ארגוניות נפרדות. בעוד שבצפת, בטבריה ובחברון גבר היסוד החסידי, היה הציבור האשכנזי בירושלים 'מבצר' הפרושים, ורק למן שנות הארבעים למאה ה-

3 ראה בין היתר: י' קניאל, 'שיתוף פעולה בתחום התרבות והרוח בין הספרדים והאשכנזים', בקובץ פרקים בתולדות הישוב היהודי בירושלים, א (תשל"ג), עמ' 289-300; הנ"ל, 'מאבקים אירגוניים וכלכליים בין העדות בירושלים במאה הי"ט', פרקים, ב (תשל"ו), עמ' 97-126; הנ"ל, 'יחסים חברתיים בין האשכנזים והספרדים בישוב הישן במאה הי"ט', בקובץ ותיקין, בעריכת ח"ו הירשברג, רמת-גן תשל"ה, עמ' 47-66; הנ"ל, 'בתהליך של העדות בירושלים במאה הי"ט', בקובץ שנה בשנה, ירושלים תשל"ט, עמ' 325-335.

4 י" בן-צבי, ארץ-ישראל ויישובה בימי השלטון העות'מאני, ירושלים תשט"ו; ב"צ גת, הישוב היהודי בארץ-ישראל (1840-1881), ירושלים תשכ"ג; מ"ד גאון, יהודי המזרח בארץ-ישראל בעבר ובהווה, א, ירושלים תרפ"ה; מ' אליאב, ארץ-ישראל ויישובה במאה הי"ט, ירושלים 1978, פרק רביעי.

5 ראה למשל על מאבקים של עדת המערבים ושל עולי תימן בהנהגת הספרדים: אליאב, שם, עמ' 135-137, 420-421, וכן בביבליוגרפיה המובאת שם; ראה גם נ' דרויאן, צמיחתה והתפתחותה של העדה התימנית בארץ-ישראל בשנות תרמ"ב-תרע"ד, חיבור לקבלת התואר דוקטור, אוניברסיטת בראילן, תש"ם (בשכפול), פרקים ד-ה.

19 ניתוספו חסידים לשוב הירושלמי. בתקופה ההיא גם החלה עלייתם של יהודים ממרכז אירופה וממערבה, ומהמחצית השנייה של המאה ה-19 ואילך עלה בהדרגה משקלו של היסוד האשכנזי.

אולם במשך דורות היוה הציבור הספרדי רוב מניינו ובניינו של הישוב. בידינו היו המוסדות הקהילתיים, השליטה על הכספים שנאספו בידי השדרים או נשלחו על-ידי נדבנים מן התפוצות. מקרבו יצאו הרבנים והמנהיגים, שכלכלו את ענייני הישוב ואף יצגוהו כלפי חוץ. רק במחצית השנייה של המאה ה-19 החלה, כאמור, להסתמן תמורה ביחסי הכוחות, משגברה העלייה האירופית על העלייה מארצות הים התיכון. הרוב הספרדי פחת בהדרגה, אף כי דווקא בירושלים קיים הציבור הספרדי את ההגמוניה שבידיו במשך שנים רבות, ולמעשה עד שלהי השלטון העות'מאני בארץ. בין האשכנזים והספרדים היה שוני רב כמעט בכל תחומי החיים, כפי שנפרט להלן. שוני זה נבע לא במעט מן ההבדלים הרבים בתנאי החיים ובהשפעת הסביבה בארצות-הנכר שבהן התגוררו לפני העלייה, האשכנזים בארצות נוצריות והספרדים, ברובם, תחת שלטון האסלאם. השוני בין העדות ניכר היטב כאשר נפגשו בארץ-ישראל. כל אחד משני הצדדים ראה את הזולת כבן עולם זר ומזר, הרחוק ממנו כמזרח ממערב. אין ספק, כי תחילה עלה המפריד בהרבה על המשותף, וההבדלים שבין העדות היו שורשי רוב הסיכסוכים והמאבקים, עד שלעתים היה נדמה שלא ניתן כלל לגשר עליהם. אולם כורח-המציאות של החיים בצוותא מיתן את הניגודים ויצר במרוצת הזמן בסיס לשיתוף-פעולה, להסתגלות לדרכים, המושתת על סובלנות, ויתורים הדדיים. מגע בין-עדתי והערכת הזולת, עד שבסופו של דבר נתגבש ישוב יהודי אחד בארץ, אף כי הוסיפו להתקיים בתוכו הבדלים עדתיים שונים.

ב. שתי העדות — נתונים, הבדלים והשפעות

בפתח דיוננו ביחסים הבין-עדתיים במרוצת המאה ה-19, נציין את הנתונים המספריים בערים העיקריות, עם כל הזהירות וההסתייגות לגבי אומדנים סטטיסטיים על גידול הישוב באותה תקופה. המספרים בטבלה לוקטו ממקורות שונים, ואף נסמכו על טבלאות מסכמות שבכמה ספרים.⁶

מן המספרים בטבלה מסתבר, כי בראשית שנות השמונים הגיע מספר האשכנזים כדי מחצית הישוב (בירושלים כבר בשנות השבעים), עד שבראשית המאה העשרים הגיע ליותר משישים אחוז. מן הראוי לציין, כי במושבות החקלאיות, שנוסדו החל משנת

6 מ' אליאב, אהבת ציון ואנשי הר"ד, תל-אביב תש"ל, עמ' 378 (נספח); גת, שם, עמ' 19-20, 160, 169, 174; קוסובר, שם, עמ' 61; מ' איש-שלום, מסעי נוצרים לארץ-ישראל, תל-אביב תשכ"ו, עמ' 151-153, 182, 192; מ' אליאב, ארץ-ישראל ויישובה במאה הי"ט, עמ' 498; י' בן-אריה, עיר בראי תקופה, א, ירושלים תשל"ז עמ' 301; ב, ירושלים תשל"ט, עמ' 631.

מספר הנפשות באוכלוסיה היהודית בארץ-ישראל לעדותיה במאה ה-19

השנה	כל הארץ	ירושלים	צפת	טבריה	חברון	יפו	חיפה
1800	6000-5000 ס-רוב מוחלט א-כמה מאות	2000					
1820-1822	7000 ס- כ" 6000 א- כ" 1000	4000-3000	4000	1000	500		
1839 (I) ⁷	6547 ס- 4833 א- 1714	3007 ס- 2508 א- 499	1338 ס- 737 א- 601	712 ס- 317 א- 395	423 ס- 251 א- 172	122 ס- 113 א- 9	
1839 (II)	9690	5500	1500	600	750		
1856	10,500 ס- 5500 א- 4500	5700 ס- 3700 א- 2000	2100 ס- 800 א- 1300	1500 ס- 700 א- 800	500 ס- 250 א- 270	400	100
1870	17,500 ס- 8450 א- 9050	10,000 ס- 5000 א- 5000	4000 ס- 1500 א- 2500	2000 ס- 900 א- 1100	700 ס- 400 א- 300	800 ס- 650 א- 150	
1887	34,000 ס- 13,500 א- 20,200	22,000 ס- 9000 א- 13,000	6000 ס- 1500 א- 4500	2800 ס- 1500 א- 1300	900 ס- 500 א- 400	1800 ס- 900 א- 900	700-600
1900	55,000 ס- 22,000 א- 33,000 (כולל מושבות)	34,000 ס- 15,000 א- 19,000	8000 ס- 2500 א- 5500	4000 ס- 2200 א- 1800	1000 ס- 550 א- 450	3500 ס- 1000 א- 2500	1500
1908	80,000 ס- כ" 35,000 א- 45,000 (כולל מושבות)	41,000 ס- 18,000 א- 23,000	8000 ס- 2500 א- 5500	5000 ס- 2600 א- 2400	1200 ס- 650 א- 550	7000 ס- 3000 א- 4000	2000

המספרים בטבלה הם אומדנים ועל-כן לא תמיד סיכומי הטורים מדויקים.

ס- ספרדים א- אשכנזים

1882, יש רוב מכריע של אשכנזים, ואף ביפו עלה מספר האשכנזים במהירות מרובה. מובן מאליו, שאין לסמוך על מספרים אלה יתר על המידה, ולעיתים ניכרת בהם הגזמת־מה, אך קרהעלייה ניכר בהם היטב. העיון במספרים מבהיר, מדוע החריפו היחסים הבין־עדתיים בעיקר במחצית הראשונה של המאה ה־19. משהלך ונתחזק המרכיב האשכנזי בישוב, התפתחה מערכה כבדה על זכויות ארגוניות־קהילתיות ועל עמדות־כוח כלכליות. המאבקים החמירו במיוחד בירושלים, שהיתה המרכז הארגוני והמוסדי של הישוב. האשכנזים שעלו זה מקרוב, עירערו על ההגמוניה של הציבור הספרדי, חתרו לעצמאות ארגונית וכספית והחלו לנגוס בזכויות המיוחדות של הספרדים, עד שעלה בידם לכבוש לעצמם בהדרגה מעמד עצמאי ולהשתחרר כמעט כליל מן האפטרופסות הספרדית. מאבקים אלה חידדו את היחסים. אולם משהגיעו האשכנזים למעמד הנכסף, נפתחה דרך חדשה לדו־קיום בשלום פחות או יותר, ואף הגיעה שעתם של כמה נסיונות ליצירת מוסדות משותפים. עם זאת גם כאשר התנהלו מאבקים במישור הציבורי, בלטו לטובה יחסים אישיים בין־עדתיים, כתוצאה מדיוור משותף, מגעים תכופים בתחומי כלכלה ומסחר, אינטרסים משותפים, קשרי־חיתון והשפעות רוחניות הדדיות, וכתוצאה מתהליך המודרניזציה שפקד את הישוב בראשית התהוותה של התנועה הלאומית.

נפרט עתה את ההבדלים העיקריים בין שתי העדות, שבעטיים נוצר הפער. בעוד שלשון־הדיבור של האשכנזים היתה יידיש, דיברו הספרדים, יוצאי תורכיה וארצות־הבאלקאן, בלשון לאדנו. הספרדים, צאצאיהם של תושבי הארץ הותיקים ויוצאי צפון אפריקה, דיברו ערבית. תוך זמן קצר סיגלו כל הספרדים לעצמם את הלשון הערבית המדוברת שבפי תושבי הארץ, וידיעה זו הקלה עליהם מאוד את מגעיהם עם שכניהם הלא־יהודים, במסחרם ובעיסוקיהם במלאכות שונות. לעומת זאת התקשו האשכנזים בלימוד הלשון הערבית, שהיתה זרה להם לחלוטין, ומשום כך היו מנוכרים מן האוכלוסיה המקומית. אי־שליטתם בשפה היתה מכשול חמור במאמציהם למצוא את מחייתם. מקורות רבים ציינו את הקשיים הכלכליים שנגרמו לעולים האשכנזים מפאת אי־ידיעתם את לשון־הדיבור המקובלת.⁷ במרוצת הזמן עלה בידם לרכוש לעצמם את יסודות הלשון הערבית, ששימשה תחילה גם כשפת־קשר בין הספרדים והאשכנזים. רק יחידי־סגולה מביין הרבנים והחכמים משתי העדות

7 הסיכום הראשון משנת 1839 מבוסס על מיפקד שנערך בפקודת מונטיפיורי (ראה מיזל, 'מיפקד מונטיפיורי', ספונות, א, עמ' תכט). הסיכום השני מבוסס על אומדניו של סגן־הקונסול הבריטי יאנג ראה: A.M. Hyamson, *The British Consulate in Jerusalem in Relation to the Jews*: Vol. I, London 1939, p. 5. אומדניו של יאנג נראים יותר סבירים, וכללו כנראה את פליטי הרעש בצפת במספר היהודים בירושלים, בעוד שמיפקד מונטיפיורי לא כללם. מיפקד מונטיפיורי כלל כנראה רק את הנתמכים והנצרכים, ומשום כך נתמעט בעיקר מספר הנפשות של העדה הספרדית. אולם אומדנו של יאנג לגבי יהודי ירושלים נראה מוגזם.
8 ראה קוסובר, עמ' 100-113.

יכלו להשתמש ב'לשון-הקודש' במגעייהם ההדדיים. אולם מאמצע המאה ואילך כבשה הלשון העברית בהדרגה את מקומה של שפת-הקשר בין שתי העדות, וזאת כמה עשרות שנים לפני אליעזר בן-יהודה.⁹ במרוצת הזמן גם פעלה השפעה הדדית: אשכנזים לא-מעטים מבני הישוב הותיק דיברו ערבית בשטף, כשם שנמצאו ספרדים שסיגלו לעצמם יסודות בסיסיים של יידיש.

הספרדים נבדלו מן האשכנזים גם בלבוש, בצורת-הדיבור, במאכלים ובאורחות-חיים. הספרדים היו מורגלים למנהגי המזרח, בעוד שהאשכנזים הביאו עמם את הנוהג האירופי והשתדלו לשמור על הדפוסים המסורתיים של אורחות-חיהם. על רקע זה נוצר מרחק מסויים בין שתי העדות ונתגלעו קשיים בדיבור משותף ובחיים בצוותא. אולם גם בתחום זה ניכרת השפעה מסויימת על הציבור האשכנזי, שניסה להסתגל לתנאי הארץ. נמצאו עולים, ודווקא מארצות מערב-אירופה ומרכזה, שנהגו להתלבש בדומה לספרדים, חיקו ממנהגיהם ואף מצאו עניין רב במאכליהם.¹⁰ אולם רוב האשכנזים שמר בקפידה על אורחות-חיי המסורתיים ועל מנהגיו מן הגולה, ועל-ידי-כך הקים מחיצה בולטת בינו ובין הציבור הספרדי.

הבדלים ניכרים היו בנוסח התפילה. הנוסח האשכנזי שבפי העולים מתלמידי הגר"א, ואפילו הנוסח החסידי, היו שונים בהרבה מנוסח התפילה של הספרדים. קשה היה להתפלל בצוותא, ומתחילה היה צורך בבתי-כנסת נפרדים. במרוצת השנים בנתה וקיימה כל עדה — למעשה כל קבוצת-משנה עדתית — בתי-כנסת משלה, הן בירושלים והן בערים האחרות.

גם בתחום ההלכה והמנהג בלט השוני, שגרם לחיכוכים ואף למאבקים. חמורה ביותר היתה בעיית השחיטה, מחמת ההבדלים המהותיים בפרטי הלכותיה, בין הספרדים לאשכנזים. זמן רב סירבו הספרדים להתיר שחיטה עצמאית של האשכנזים, וזאת בעיקר מטעמים כלכליים. בפרשה זאת נתלקח מאבק חריף שנמשך שנים רבות, כפי שיתואר להלן.

כל עדה שמרה על מנהגיה הדתיים, כפי שהיו מורגלים בארצות הגולה. הספרדים בהיותם רוב סברו שעל האשכנזים להסתגל למנהגים המקובלים בידי הרוב, שהם גם מנהגי ארץ-ישראל מדור ודור, אולם האשכנזים דחו עמדה זו ודבקו במנהגים שהביאו עמם, אף כי במרוצת הזמן ניכרות השפעות הדדיות גם בתחום זה.¹¹ סלע-המחלוקת העיקרי בין העדות היה בתחום הכלכלי. מתחילה טענו האשכנזים

9 גת, שם, עמ' 218-220; מ' איש-שלוש, 'לתולדות הדיבור העברי', ארשת, ירושלים תש"ד, עמ' שצב-שצג; הנ"ל, מסעי הנוצרים לא"י. עמ' 175; י' פלמן, 'תרומתו של בן-יהודה לתחיית הלשון העברית', קתדרה, 2 (תשל"ז), עמ' 87; T.V. Parfitt, 'The Use of Hebrew in Palestine 1800-', pp. 237-252, *Journal of Semitic Studies*, 1972, 1882. הערות הראשונה היא כנראה משנת 1839, במכתב של סגן-הקונסול הבריטי יאנג, המציין כי 'חוזים ביניהם והתכתבותם הם בדרך כלל בעברית' (חיימסון, שם, עמ' 7). ראה גם: קניאל (לעיל, הערה 2), עמ' 103-107.

10 קניאל (לעיל, הערה 2), עמ' 108-111.

11 קניאל (לעיל, הערה 2), עמ' 185-196.

כי הרוב הספרדי, המרכז בידיו את פעולות השד"רים ומקיים את הקשרים עם התפוצות, מקפח את המיעוט בקבלת חלקו בכספי התרומות מחוץ-לארץ. בייחוד קבלו האשכנזים על שיגור שליחים לארצות אירופה ועל חלוקת הכספים שנאספו שם, תוך כדי קיפוח שרירותי של האשכנזים. ואלו הספרדים טענו, שהם נושאים בעול הציבור, מקצים חלק ניכר מן הכספים לתשלומי חובות ומסים, ומן הדין שגם האשכנזים ישתתפו חלקית במעמסה זו, ללא התחשבות ביחס המספרי שבין העדות. הספרדים דחו בתוקף את טענות הקיפוח והדגישו את העובדה, שהאשכנזים נהנים מכל שירותי הקהל ומוסדות החסד והצדקה. על-כן רבו ההוצאות הציבוריות של הספרדים הנושאים בעול כלל הישוב ואין יסוד לטענות הקיפוח.¹² רק לאחר מאבקים ממושכים נקבע מפתח לחלוקת הכספים בין העדות בכל ארבע ערי-הקודש.¹³ לבסוף נזכיר את הברדלי הגישה לבעיות החינוך והמודרניזאציה של הישוב. האשכנזים שהיו יותר קפדניים בשמירת מסורתם ומנהיגיהם, נטו להסתגרות, לקנאות ולקיצוניות, כשחששו כי אורחות-חייהם בתחום הנוהג הדתי נחשפים לפגיעה. הספרדים לעומתם גילו בדרך-כלל יותר פתיחות, סובלנות וגמישות. נטו להתחשב יותר בתמורות שבנסיבות הזמן וניחנו בכושר-הסתגלות ובנטייה למתינות. הברדלים אלה בלטו במאבק על התמורות בחינוך.¹⁴ האשכנזים, שראו בחינוך ילדיהם את הערובה להמשך אורחות-חייהם המקודשים והיו למודי-ניסיון מר מן המאבק עם הריפורמה הדתית באירופה, התנגדו בתוקף לייסוד בתי-ספר מודרניים בארץ-ישראל ופתחו במלחמת-חורמה בכל ניסיון למודרניזאציה בחינוך. אולם הספרדים התייחסו במתינות ובהבנה למגמות המודרניזאציה בחינוך ואף שיתפו פעולה עם המוסדות החדשים, שהראשונים בהם היו מאוכלסים כמעט אך ורק בילדים ספרדים. משום כך, מן הראוי לראות בציבור הספרדי גורם נכבד בקידום המודרניזאציה של החינוך, בהשלטת הלשון העברית כשפת-הוראה וכשפת-דיבור וביציקת דפוסים חדשים לחינוך היהודי בארץ.

אף הגישה למלאכה וליגיעת-כפיים היתה שונה בקרב שתי העדות. בעוד שבעלי-

- 12 כבר ר' משה חגיז ציין בספרו 'שפת אמת' (אמשטרדם ת"ז, עמ' כו) : 'לדעתי... באמת ובמשפט בני אשכנז הם מחוייבים מעיקרא לתת לכל ההוצאות הנצרכות לק"ק ע"ק, חלק כחלק כמשפט שני אחים הדרים בבית אחת... יען היא הקהילה הכוללת שפורעת המסים והארנוניות לצורך העמדת חזקת הישוב בד"א של הלכה ותפלה, וכמעט אם ח"ו לא יהיו הספרדים בעיר, לא יהיו יכולין לעמוד האשכנזים... (לכן) מחצית החובות שנעשו בקהלתנו חובה על ק"ק האשכנזים, ובעבורם האשכנזים שבח"ל שיש יכולת בידם לשאת במשא העם הספרדים הפורעים שכירות הדירה בא"י... ומי בעל דברים יגש אלי ואוכיח לו כי באמת הדין והדעת הישר נוטה לכך'. בדומה לכך מציינים פקיד קושטא במכתבם לקהילת גרמניה בתקל"א (1771), שלולא עזרת הקהילה הספרדית לא היו יכולים חכמי אשכנז להתגורר בירושלים, ורבות הוצאות הספרדים בגללם (פורסם ע"י א"א הרטבי, 'היקב' 1894, עמ' 28-31).
- 13 אליאב, אהבת ציון ואנשי הו"ד, עמ' 14-17; אליאב, א"י ויישובה במאה ה"ט, עמ' 117-119; קיסובר, שם, עמ' 77-83.
- 14 ראה במפורט: אליאב (לעיל, הערה 13) פרק יג; קניאל (לעיל, הערה 2).

המלאכה והפועלים הראשונים היו ספרדים ומספרם גדל עד מאוד במרוצת המאה ה-19, עסקו רק מעטים מהאשכנזים במלאכה, ומספרם גדל רק בשליש האחרון של המאה ה-19. אמנם אין להתעלם מן הקשיים האובייקטיביים שעמדו בפני אלה, שלא רצו לחיות ממתת-חסד ופשוט לא מצאו תעסוקה, אך משטר 'החלוקה' האשכנזי הכביד באופן עקרוני על מגמות הפרודוקטיביזציה. כמרכן נפסלו השאיפות הראשונות להתיישבות חקלאית, אם כי דווקא מקרב האפוזיציה הצעירה של הישוב האשכנזי יצאו החלוצים הראשונים לפריצת החומות, לייסוד השכונות החדשות בירושלים ולהקמת ישובים חקלאיים. אולם מתחילת העלייה הראשונה (תרמ"ב), בעלת התודעה הלאומית, הסתייג הישוב האשכנזי הותיק מההתיישבות החדשה ואף התנגד לה.¹⁵ אמנם גם הישוב הספרדי לא הצטרף ברובו להתיישבות החדשה, אך גישתו היתה יותר אוהדת ורחבת-אופקים. הבדל זה בלט במיוחד בעמדות השונות של הישוב הותיק בבעיית היתר-העבודה בשנת-השמיטה.

בסיכום אפשר לקבוע, כי להסתגרות האשכנזים מזה ולפתיחות הספרדים מזה היו תוצאות מרחיקות-לכת. הציבור האשכנזי גילה נוקשות והתנגדות לכל מגמות המודרניזציה, לכן הוא ראה את עצמו כ'שומרי חומות', כנושא חוקי של 'הישוב הישן', המתנגד עקרונית לכל 'חדש' וחותר לקיים את מסורת-אבותיו בידי. הציבור הספרדי לעומתו גילה יותר הבנה למגמות הקידמה והמודרניזציה, והיה נכון יותר להשתלב בתמורות הזמן.

ג. מאבק האשכנזים להתארגנות נפרדת

מאבקם של האשכנזים על מעמדם העצמאי התחולל בשלושה מישורים: (1) השליטה על מקורות ההכנסה (2) הזכות למוסדות עצמאיים (3) הזיקה בתחום המשפט.

1. השליטה על מקורות ההכנסה

כאמור לעיל, גרמה הקציית ההכנסה מתרומות מחוץ-לארץ לחיכוכים מתמידים ולטענות-קיפוח קשות. משהוקם מוסד 'הפקידים והאמרכלים' באמסטרדאם (תק"ע/1809) כמרכז לתרומות למען עניי ארץ-ישראל, נערך ההסכם לחלוקת כספי התרומות בין מוסד זה ובין הנהגת הישוב, כלומר הנהגת העדה הספרדית. המפתח שנקבע לחלוקת הכספים בין ארבע הערים הקדושות, כלל לא התחשב בחלוקה נפרדת לאשכנזים, שמחו נמרצות על העוול שנעשה להם. רק ב-1822 הושגה פשרה והונהג מפתח חדש לחלוקת הכספים מאירופה, שהבטיח לציבור האשכנזי בערי-הקודש חלק משמעותי מכספי הנדבות. אולם עתה יצאו הספרדים בקובלנות. הם טענו שההסכם הוא למעשה לרעתם, משום שלאשכנזים הכנסות נכבדות נוספות ממזרח-אירופה.

15 השוה: קניאל, היישוב הישן והמושבות, ספר העלייה הראשונה, ירושלים תשמ"ב.

ואלו הכנסות הספרדים מארצות הים התיכון ומאסיה הן זעומות. הם עירערו בעיקר על חלוקת ההכנסות מגרמניה, שממנה בא חלק ניכר של התרומות, בהסתמך על נוהג קדום, שנדבות ארץ-ישראל מקהילות גרמניה מיועדות לכל יושבי ארץ-ישראל ולאוו דווקא ליוצאי מדינה זו. המפתח תוקן שוב בשנת תקפ"ט (1829), אולם הספרדים הוסיפו לקבול על קיפוחם.¹⁶

משונסד כולל הו"ד (עולי גרמניה והולאנד), בשנת תקצ"ז (1837) ויצא למלחמה תקיפה במפתח-החלוקה וב'פקידים ואמרכלים', כרתו מנהיגיו ברית עם הספרדים והחלו בפעולת-התרמה עצמאית, כדי לאלץ את המרכז שבאמסטרדאם להסכים לשינוי המפתח לטובת כולל הו"ד והספרדים. שיתוף-הפעולה בין הכולל האשכנזי האופוזיציוני לעדה הספרדית אכן הניב פירות, וב-1850 נחתם 'פשר', שהבטיח לבעלי-הברית חלק נכבד מכספי-התרומות שהועברו דרך אמסטרדאם. מן הראוי לציין, כי שיתוף-הפעולה בין כולל הו"ד לספרדים נתקיים גם בתחומים אחרים והביא להתקרבות הדדית מבחינה חברתית ואף לנישואין בין-עדתיים, כמתואר להלן. מובן מאליו, ששיתוף-פעולה זה היה למורת רוחו של הרוב האשכנזי, שהאשים את הספרדים, כי סייעו לכולל הו"ד למרוד במסד האשכנזי ולהקים מסגרת ארגונית עצמאית, ששימשה תקדים ליוצאי ארצות אחרות, שאף הם יסדו ברבות הימים 'כוללים' עצמאיים.

שיתוף-פעולה בין אשכנזים לספרדים נתקיים באיסוף תרומות בארצות-הברית, כאשר נתברר שמוטב לשגר לשם שליח משותף אחד. האשכנזים ראו בכספים אלה, שעליהם 'ויתרו' מרצון, את דמי-השתתפותם בהוצאות הקהל. אבל גם שיתוף זה לא החזיק מעמד לאורך ימים, ובשלהי המאה ה-19 פרץ ריב קשה בין שתי העדות על חלוקת הכספים מאמריקה, עד שהרבנים הראשיים מצאו הסדר של פשרה.¹⁷ ככל יתר הארצות שבהן לא פעלו 'הפקידים והאמרכלים', כגון ארצות הים-התיכון, נערכו מגביות נפרדות באמצעות שד"רים של שתי העדות, ומפקידה לפקידה העלה כל צד טענות קשות נגד שד"ר מן המחנה השני, ש'פלש' לתחום 'לא שלו'. המאבקים על חלוקת ההכנסות מן הגולה נמשכו אפוא עד סוף התקופה, אף כי במרוצת הזמן עלה בידי האשכנזים לזכות בחלק רב יותר מן הכספים.

מאבק חריף התנהל גם על תקנת העזבונות – תקנה עתיקה, שלפיה רשאים בני העדה היהודית לזכות ברכושם של נפטרים בארץ-ישראל שלא השאירו אחריהם יורשים.¹⁸ האשכנזים בירושלים וביתר הערים בארץ היו בהתחלה כפופים לעדת הספרדים גם בעניין זה. ואמנם נטלו הספרדים לקופתם הציבורית את רכושם של

16 אליאב (לעיל, הערה 13), עמ' 14-19; אליאב (לעיל, הערה 4), עמ' 120-121.

17 מיכלין, בראי הדורות, תל-אביב תש"י, עמ' 33-34; מ"ד גאון (לעיל, הערה 4), עמ' 257-266; S. Fishbane, 'The Founding of Kollal America Tifereth Yerushalayim', *American Jewish History Quarterly*, LXIV/2 (1974), pp. 120-136

18 ראה במפורט: א' ריבלין, 'תקנת העזבונות בירושלים ובא"י, אזכרה, ה, ירושלים תרצ"ז, עמ' תקנט-תריט.

האשכנזים שנפטרו בלא יורשים, לשם כיסוי הוצאות הקבורה והוצאות אחרות של הקהילה. עזבונות אלה הגיעו לעיתים לסכומים ניכרים, על-כן חיפשו העולים הקשישים דרכים שונות לעקוף תקנה זו, אם בדרך צוואה או הפקדת שטר-סילוק מהירושה בעודם בחיים. אבל הנהגת הספרדים מצאה גם לכך תרופה נגדית, בהתקינה שלא יורשה אדם בירושלים, שאין לו יורשים בארץ, להשאיר צוואה או לתת מתנה בעודו בחיים, ואפילו למטרות צדקה.¹⁹ אחת התוצאות של תקנה זו היתה שבעלי-רכוש נמנעו לעלות, ובקרב הציבור האשכנזי גברה ההתמרמרות על המגמה להעברת רכושם לאחרים. בראש המערכה נגד תקנת העזבונות עמד ר' ישראל משקלוב, מנהיג הפרושים, שקבל מרה על נוהג זה.²⁰ ונימק את התנגדות האשכנזים בנימוקים הלכתיים. לזכריו, אין לתקן תקנות העוקרות דברי-תורה, שכן דין ירושה הוא מן התורה, וכל אדם רשאי לצוות על רכושו למי שיחפוץ. כן הוסיף, שהאשכנזים הראשונים היו אנוסים להיכנע, באין להם מגן, אך עתה כאשר האשכנזים כנתינים זרים 'חוסים בצל מלכות וחוקים אחרים', אין הם חייבים להשאיר את עזבונותיהם לקופת העדה הספרדית. היה זה רמז ברור לאפשרות של התערבות הקונסולים הזרים, שתחת חסותם נמצא רוב רובם של האשכנזים בהיותם יוצאי ארצות אירופה. מלבד זאת השתדל ר"י משקלוב לגייס גם בחו"ל תמיכה במאבקו, כדי ללחוץ על הנהגת הספרדים. גם הספרדים יצאו בנימוקים נגדיים כדי להצדיק את עמדתם, וכתוצאה מכך התלקחה מחלוקת פומבית חריפה, שהדיה נשמעו גם בתפוצות.²¹ רק בסוף שנות השלושים למאה ה-19 ניאותה הנהגת הספרדים לותר על הפקעת רכושם של אשכנזים ללא-יורשים. מן הראוי לציין, כי הסכם יוצא-דופן הושג בקהילת חברון בין שתי העדות, לפיו ייהנו שתייהן מהכנסות העזבונות של האשכנזים.²²

לא בנקל ויתרו הספרדים על שליטתם בכספי-החלוקה ועזבונות, בטענה שעליהם מוטל העול של כל הוצאות-הציבור. הם חששו בצדק, כי כל היפרדות של האשכנזים ממוסדות-ההנהגה המופרים תגדיל את אי-השתתפותם של האשכנזים בעול הרובץ עליהם. לכן ניסו להלחם בתוקף בכל ניסיון להתארגנות נפרדת. אולם ברבות השנים, בגבור העלייה ממזרח-אירופה, נאלצו לסגת בהדרגה ולאפשר לאשכנזים להקים מוסדות משלהם.

19 ראה ספר התקנות וההסכמות, ירושלים תרמ"ג, דף כט ע"ב, תקנה משנת תשל"ו (1776); מובא גם אצל ריבלין (לעיל, הערה 18), עמ' תקפ-תקפא.

20 'זוה מיום שאנחנו באה"ק לא ניתן אף פעם אחת מכל אשר לוקחים (מן) האשכנזים וכ"ש מכל המדינות ואף מסים אינם משלמים בעדינו כי לקחו מאשכנזים כל עזבונות וחכריות עשירות מקניות בתים והכנסת נדן אלמנות עולה יותר מכל המסים שהיו בכל השנה כידוע פה, ע"פ החשבון בפנקס פתוח כפלי כפלים' (מתוך מכתב אל רבי חיים מוואלוז'ין, הגאונים בוויילנא ובריסק ולר' עקיבא איגור, מובא אצל ריבלין [לעיל, הערה 18, עמ' תרז]).

21 ראה ריבלין (לעיל, הערה 18); וכן קניאל (לעיל, הערה 2), עמ' 29-35.

22 התור, ג' אדר ב' תרפ"ט, גל' 21; ע' אבישר (עורך), ספר חברון, ירושלים 1970, עמ' 186-188.

2. הזכות למוסדות עצמאיים

במאבק במישור המוסדי נתגלה, אולי יותר מאשר במישורים אחרים, שהמאבק הבינ-עדתי איננו תוצאה של קנאות וצרות-עין או של רצון בשלטון ללא-מצרים, כפי שהמאבק מתואר לא פעם במקורות האשכנזיים החד-צדדיים. המאבק היה נעוץ בראיית הספרדים את עצמם כמייצגי הישוב כולו, כשעליהם רובצת האחריות לקיום הפיסי והרוחני, להחזקת המוסדות, לתשלום המיסים וההיטלים ולסילוק החובות הכבדים. האשכנזים, שמקרוב באו, התחמקו מלשאת בעול החובות ומלהשתתף בהחזקת המוסדות. זאת ועוד: הספרדים היו רובם ככולם נתינים עות'מאנים, והיו נתונים לשרירות-ליבם של השלטונות, שהכבידו את עולם בהיטלים מיוחדים ובמעשי-עושק. אולם כמעט כל האשכנזים היו נתינים זרים, שהיו משוחררים למעשה מרוב המיסים המקומיים, ומצאו מגינים בעלי-השפעה בנציגים הקונסולאריים השונים. משנסדו בירושלים הקונסוליות הראשונות, מסוף שנות השלושים ואילך, השגיהו הנציגים הזרים בקפידה על קיום הזכויות של הקאפיטולאציות, הגנו ביד רמה על בני-חסותם, ואף השתדלו להרבות בהם, כדי להגדיל את השפעתם בארץ-הקודש.²³ מעמדם של האשכנזים נשתנה באורח קיצוני: נדקפה קומתם ונמצא להם מגן הפוקד מעשי-עוול. גם במאבקייהם הפנימיים נגד ההגמוניה של הספרדים נסתייעו האשכנזים בקונסולים של המעצמות הזרות, שבנפש חפצה תמכו בבני-חסותם ועזרו להם לבסס את מוסדותיהם העצמאיים.

בשנת 1842 נתמנה רבה הראשי של העדה הספרדית, 'הראשון לציון', לחכם באשי, ובכך הוכר כראש ה'מילת' היהודי וכנציגו המוסמך לפני השלטונות. משרה זו נתקיימה מאז ועד סוף השלטון העות'מאני, ובזכותה נתחזק מעמדה של העדה הספרדית, שרק אחד מרבניה יכול היה להתמנות לחכם באשי. כסמכות עליונה בכל ענייני הדת, נתרכזו בידיו כוח ועוצמה.²⁴ בית-דינו היה סמכות יחידה בעיני השלטונות לחרוץ את דינו של יהודי ואף להטיל עליו עונשים ומאסר, ורק חותם 'החכם באשי' הקנה גושפנקא בת-תוקף למסמכים רשמיים. מאוחר יותר היה 'החכם באשי' מיוצג, באמצעות נציגו, במג'לס אידארה (מועצת המחוז), ורק בו הכיר הפחה כנציג הישוב כולו. גם כאשר בשלב מאוחר יותר מינו האשכנזים לעצמם רב ראשי בירושלים, לא הכירו בו השלטונות כבעל מעמד שוה לזה של 'החכם באשי' וסמכויותיו היו רק כלפי פנים בעדה האשכנזית. משנצרך רבם של האשכנזים לשלטונות או רצה לתת תוקף חוקי למסמך של בית-דינו הוא נזקק ל'החכם באשי' או

23 קוסובר, שם, עמ' 44-55; מ' אליאב (לעיל, הערה 4), עמ' 104-109.

24 פרטים ראה: אליאב (לעיל, הערה 4), עמ' 146-151. השוה גם את תיאורו של הקונסול הבריטי פיין: 'בעיני השלטונות התורכיים הריהם (הספרדים) היהודים בה"א הידיעה. נציגם לפני השלטון מכונה 'חכם באשי' בתורכית, אך בקרב בני-עמו הוא קרוי בתואר-הכבוד "הראשון לציון"... הרב הראשי הזה הממונה על החוק האזרחי והדתי ובידו להטיל עונשי קנסות, מאסר ומלכות ככל שמתירה התורה'. (גימס פיין, עתות סופה, ירושלים תש"ם, עמ' 64).

נציגו. הספרדים יכלו אפוא לטעון לכתר-הבכורה כהנהגה המוכרת של הישוב, ולא בנקל הסכימו להקמת מוסדות נפרדים של האשכנזים, שהיו עשויים לפגוע במעמדם הבלבדי.

לאחר שזכו האשכנזים בירושלים, בימי הכיבוש המצרי, ברשיון לשיקום חצר 'החורבה' ולהקמת בית-כנסת עצמאי משלהם, נפתחה לפניהם הדרך להקמת מוסדות נפרדים. ואכן במרוצת הזמן יסדו האשכנזים בתי-כנסת, תלמודי-תורה, מוסדות-צדקה, מטבחי-תמחוי לעניים וביתי-חולים. מוסדות אלה ביצרו את מסגרתה הארגונית של העדה האשכנזית ואיפשרו לה להפעיל שירותים שונים, מבלי להזקק לספרדים, פרט לקבורת המתים בהר הזיתים. שכן הספרדים סירבו להתיר לאשכנזים הפעלת בית-קברות נפרד, בעיקר מחמת גביית דמי-הקבורה לטובת קופת הקהל. לעתים אף עיכבו הספרדים את הקבורה כאמצעי-לחץ לגביית חובות ולקיום תקנת העזבונות. מעשים אלה הגבירו את התמרמרותם של האשכנזים, וביטויים לכך מצויים בדיווחי הקונסוליה הבריטית בירושלים.²⁵ לא פעם הפקיעו הספרדים את דמי הקבורה ודרשו במפגיע את מלוא התשלום לפני הקבורה. האשכנזים פתחו במאבק נמרץ, ובעזרת הקונסולים הצליחו בו, על-אף המכשולים שהוערמו בפניהם. הודות לתרומה נדיבה עלה בידם בשנת תרט"ו (1855) לקנות חלקת-אדמה ראשונה במעלה הר הזיתים ולפתוח בית-עלמין לעדה האשכנזית.²⁶ היה בכך הפסד כספי ניכר לעדה הספרדית, שנתקפחה במקור-הכנסה חשוב.

מאבק ממושך התנהל על הזכות לשחיטה נפרדת. מקור הפולמוס היה בכך, שהמוסלמים נוהגים לאכול בשר שנשחט בידי שוחט 'מאמין' בכתב'. הגדרה זו חלה כמובן על היהודים שמכרו למוסלמים כל בשר שנטרף מטעמים הלכתיים. ביד כל שוחט היתה תעודה של 'החכם באשי' שאישרה, שאכן הוא מזרע אברהם, יצחק ויעקב. תעודה כזאת לא ניתנה לאשכנזים, ומשום כך הם לא יכלו לקיים שחיטה נפרדת, כי היו מזומנים להם הפסדים כספיים ניכרים, עקב סירובם של המוסלמים לקנות מהם את בשר-הטריפה. הסירוב להעניק תעודות לשוחטים האשכנזים מקורו ברצון העדה הספרדית לשמור בידיה את המונופול על שחיטת הבשר ומכירתו, משום שהכנסותיה מהטלת 'הגאבלה' (מס-הבשר) היו נכבדות למדי.²⁷ מחמת השליטה המונופוליסטית הופקע מחיר הבשר על-ידי הקצבים, ומשפחות רבות התנזרו מאכילת בשר בשל מחירו. היו גם הבדלים הלכתיים בין ספרדים ואשכנזים בענין בדיקת הבשר וניקורו, ונמצאו אשכנזים שלא אכלו כלל בשר-בהמה מיום בואם לירושלים. מאמצי

25 חיימסון (לעיל, הערה 7), א, עמ' 145, 153, 161-162 ועוד.

26 'עד הלום היינו האשכנזים תחת צל הספרדים ומהיום והלאה נתפרדנו מהספרדים וקינינו שדה אחוזה לבדנה, ונתייסדה בנינו ח"ק מהאשכנזים עם כל עוסקי גמ"ח של אמת ועתה ירשם שמות הנעדרים נוחי נפש באחוזה החדשה מתחילת שנת תרט"ז והלאה' (מפנקס ישן של החברא קדישא, לפי פ' גרייבסקי, מגנזי ירושלים, ד).

27 ראה במפורט: קניאל (לעיל, הערה 2), עמ' 41-50; ילין, זכרונות לבן-ירושלים, ירושלים תרפ"ד, מעמ' 99 ואילך.

האשכנזים להקים בית־מטבחים עצמאי, שפירושו היה גם הכרת התורכים בהם כיהודים כשרים, עלו בתוהו מחמת התנגדות עיקשת של הנהגת העדה הספרדית. בשנת 1867 הגיע המאבק לשיאו, כאשר לאחר יסוד 'הועד הכללי' של הכוללים האשכנזים, התארגנו אלה לפעולה משותפת ואף הכריזו על הרב מאיר־אוערבך כ'חכם באשי' אשכנזי. המצב החרף עם העלאת שיעור ה'גאבלה', לאחר שתבעו השלטונות מן ה'חכם באשי', הרב חזן, 'פדיון' בשיעור של 30 גרוש על כל איש מגיל י"ג ומעלה, תמורת פטור מהשתתפות־החובה בסלילת הדרך מירושלים ליפו. האשכנזים, שכנתנינים זרים היו פטורים מעבודת־הכפייה ובשל כך גם מן ה'פדיון', הרימו קול צעקה ופתחו במערכה נמרצה על זכותם לשחיטה נפרדת ולפטור ממש ה'גאבלה'. גם הפעם נתבקשו הקונסולים להתערב, והודות לפעולתם הנמרצת ובאמצעות השגרירים בקושטא, הותר לבסוף לאשכנזים לקיים שחיטה נפרדת. תמורת זאת התחייבו האשכנזים לשלם לעדה הספרדית היטל מסויים בעבור הבשר שישחטו.²⁸ יש לראות בהסדר זה – שאמנם לא קויים לכל פרטיו – את ביטול התלות האחרונה של האשכנזים בספרדים. מעתה היו כל מוסדותיהם עצמאיים, ואף התורכים הסתגלו לכך שבמציאות קיימות שתי עדות יהודיות. כל עדה כילכלה את בעיותיה הכספיות באורח עצמאי, אף כי האשכנזים הוסיפו להשתתף במימון ההתחייבויות הכלליות. במרוצת הזמן חלה הפרדה מלאה גם בתחום האחריות הפיסקאלית וכל עדה שילמה את אשר הוטל עליה. כתוצאה מהפירוד האירגוני המוחלט נעשו שתי העדות שתי חטיבות שוות־מעמד.

3. הזיקה בתחום המשפט

לא רק בשאלות משפטיות רשמיות, כגון אישור תעודות ומסמכים (שטריימכר, חזקות, אישור צוואות וגיטין), נזקקו האשכנזים לבתי־הדין של הספרדים, אלא גם בשאלות שלכאורה היה אפשר להתדיין בהם בפני בתי־דין אשכנזיים, שהוקמו בינתיים. כך, למשל, בסכסוכים הכספיים המרובים שנתגלעו בין הכוללים השונים, העדיפו בעלי־הדין לבקש את הכרעת בית־הדין הספרדי, שראו בו גוף נייטרלי ואובייקטיבי. גם במקרים שבעלי־הדין היו בני עדות שונות, נטו לרוב להביא את עניינם לפני בית־הדין הספרדי. נטייה זו לא היתה מקובלת על הדיינים הספרדים, שראו בכך מעמסה נוספת ולא רצו להסתבך בפסיקה לאשכנזים, בעלי המסורת והרקע ההלכתי השונים. הספרדים חששו מן ההשלכות השליליות העלולות לצמוח מתופעה זו לגבי היחסים הבין־עדתיים. יצויין שאשכנזים, שהיו כאמור ברובם המוחלט נתינים זרים, גם נזקקו בעניינים רבים לשיפוט הקונסולים, שבתוקף הקאפיטולאציות היו בעלי סמכות משפטית, כשם שהקונסולים מצידם התערבו

28 ראה מ' אליאב, הישוב היהודי בראי המדיניות הגרמנית, תל־אביב תשל"ג, תעודות 11-14; חיימסון (לעיל, הערה 7), ב, עמ' 342-344.

באורח פעיל בכל עניין משפטי שנגע לבני-חסותם. היו גם מקרים הפוכים, כשספרדים ביקשו להתדיין בפני בתי-דין אשכנזי דווקא. מקרים אלה העידו על שינוי משמעותי במערכת-היחסים ועל הערכה הדרדית, ואמנם מסתבר כי בתי-הדין האשכנזים זכו לכבוד רב בעיני הספרדים. מסתבר אפוא כי המערכת הכפולה של בתי-דין לא הוסיפה על הפירוד, אלא שימשה גורם לטיפוח יחסים הדרדיים ולשכנות טובה.²⁹

ד. מערכת-יחסים חדשה

משנסתיים מאבק האשכנזים על זכותם להתארגנות קהילתית נפרדת, נרקמה מערכת-יחסים חדשה בין שתי העדות, בעיקר בתחום החברתי והרוחני.

מצויות עדויות על התערבותם של אשכנזים במריבות שפרצו בין ה'חכם באשי' לעסקנים בעדה הספרדית, ובמחלוקת שבין הנהגת הספרדים לעדה המערבית, שחתרה לעצמאות מסויימת. גם ראשי הספרדים התערבו בסכסוכים פנימיים בקרב האשכנזים. כך היה במחלוקת הקשה בענין חצר ישיבת 'עץ-חיים', כאשר לאחר חיכוכים רבים פירסמו ה'חכם באשי' וראשי הכוללים האשכנזיים קריאה מיוחדת לשלום בין-עדתי. לעיתים נתבקשו הספרדים להתערב במחלוקת פנימית בעדה האשכנזית, ובעיקר לתמוך בעמדת הנהגתה במלחמתה כיריבים אופוזיציונרים, כגון י"ד פרומקין וא' בן-יהודה. דוגמה אחרת היא השתתפותם הפעילה של נציגי האשכנזים בבחירת הרב יעקב שאול אלישר (יש"א ברכה) ל'חכם באשי' (בשנת תרנ"ג). גם לאחר פטירת רי"ש אלישר (תרס"ו), משפרצה מחלוקת קשה על מינוי 'חכם באשי' במקומו, גילו נציגי האשכנזים מעורבות מרובה במאבקים בין המועמדים הספרדים השונים.

ראיה נוספת לקירוב בין שתי העדות ולשבירת המוסכמות היא הנישואין הבין-עדתיים. תופעה זו, שניכרה לראשונה בשנות הארבעים וגברה במקצת במחצית השנייה של המאה ה-19 היתה נפוצה בעיקר בקרב השכבה החברתית המנהיגה, שהיתה פתוחה יותר למגע עם הדרדיים, כגון כמה ממנהיגי כולל הו"ד. הנישואין המעורבים הולידו בעיות שונות, אך עם זאת פתחו פתח להשפעות הדרדיות. עצם העובדה, שהיו נישואין בין-עדתיים, ולו בממדים מצומצמים, מלמדת על נכונות להתקרבות חברתית שהיתה לה השפעה מרובה.³⁰

באשר לשיכון, שמרו שתי העדות על מגורים נפרדים בעיר העתיקה, וכך נהגו גם עם הקמת השכונות החדשות. בכמה מקומות אף הוקמו שכונות נפרדות, כגון: מזכרת משה לאשכנזים ואהל משה לספרדים. גם בערים האחרות היו אזורים נפרדים לשתי העדות, אולם ברבות הימים נפרצה גם חומה זו.

29 ראה במפורט: קניאל, 'בתי-דין של העדות' (לעיל, הערה 3).

30 ראה במפורט — קניאל (לעיל, הערה 2), עמ' 112-120. נציין כאן רק אישים ידועים אחדים, שבמשפחותיהם נערכו נישואין בין-עדתיים: אליעזר ברגמן, יצחק פראג, יעקב ספיר, יהושע ילין, י"מ פינס, א' בן-יהודה, י"ד פרומקין, יצחק נבון, חיים אמזלג, שלמה ברדקי.

שיתוף-פעולה מסויים היה בתחום החינוך, עם ייסודם של בתי-הספר המודרניים הראשונים. בתי-ספר אלה היו מאוכלסים בעיקר בתלמידים ספרדים. משום שהספרדים, בגישתם הפראגמטית הגמישה, נתנו יד למשכילים שלחמו למען המודרניזציה של החינוך. בני העדה הספרדית היו התלמידים הראשונים בבתי-הספר למל ודורש-ציון בירושלים, במקוה-ישראל ובמוסדות-החינוך של כ"ח, תחילה בירושלים ואחרי כן ביפו. אולם כאשר גברה המגמה החילונית בבתי-הספר החדשים שללו גם ראשי העדה הספרדית חינוך זה והתלכדו עם ראשי הציבור האשכנזי במלחמה לשמירת דפוסי-החינוך המסורתיים של הישוב הישן. משרבו בתי-הספר החדשים וההתנגדות נחלשה, למדו בהם בני שתי העדות.

גם בענייני רוח היו השפעות הדדיות, לרבות תחומי הנוהג וההלכה. בתחומים אחדים אף נתגבש מעין 'מנהג ארץ-ישראל', שהיה מקובל על שתי העדות. לסיום נציין את הנסיונות השונים להקמת מוסד קהילתי משותף לשתי העדות, שיטפל בכעיות פנים וייצג את הציבור היהודי כולו כלפי חוץ.

בחברון שררו מאז ומתמיד יחסי רעות בין הרוב הספרדי והמיעוט האשכנזי, שהיה מורכב בעיקר מחסידי חב"ד. בשנת 1842 נחתם הסכם בין שתי העדות להסדר ענייני החלוקה, חלוקת עול המיסים וענייני עזבונות וירושות.³¹ מאז נתקיים שיתוף-פעולה הדוק בין שתי העדות. בירושלים נעשה בשנת 1895 ניסיון ראשון להקים ועד משותף, לפי הסכם שנחתם בין 'הראשון לציון' ר"ש אלישר, לרב שמואל סלאנט, רב העדה האשכנזית.³² תחילה נתקבלה ההחלטה בברכה, אולם כאשר החליט הוועד המשותף כצעדו הראשון להטיל 'גאבלה' חדשה על הבשר, הן על אשכנזים והן על ספרדים, כדי לכסות את ההוצאות הכלליות של הישוב, פרצה סערת-רוחות. בלחץ החוגים הקיצוניים בקרב האשכנזים הושם קץ לניסיון של 'ועד-האחדות' עוד קודם שהחל בפעולתו.³³

31 ספר חברון, עמ' 189-192.

32 נוסח ההסכם ראה: מ"ד גאון, יהודי המזרח בא"י, ירושלים תרפ"ח, א, עמ' 136; 'הצבי' 1895, גל' 26-27.

33 'הצבי' 1895, גל' 33, 34. במכתבו לעיתון, בזכות 'ועד האחדות', מציין הרב חיים הירשנזון את חשיבותו בקירוב הלבבות, בהטעימו: 'מה נורא לראות כשבאים למסיבה אחת ספרדים, אשכנזים, מערבים, גורזים ובוכרים, והם אחים בתולדה ובאמונה ובדת, בכל זאת הם כורים איש לאחיו, וכל אחד חושב רק את עצמו לעם בחר לו יה, ואת השני לאת חורג או מולדת חוץ' (שם, גל' 38, עמ' קכה). בתשובה לר"ח הירשנזון הדגיש אחד המתנגדים ל'ועד האחדות', שההתנגדות אינה נובעת 'ח"ו מצד שמץ שנאה לאחינו הספרדים', אלא היא תוצאה מהרכבת הוועד באורח לא-דמוקראטי. לפיכך יש לקיים 'בחירות הגונות בדעות נעלמות' לנציגים מכל העדות. כמו-כן הדגיש הכותב את חשיבותה של 'אחדות רוחנית', ביטול המחיצות העדתיות בבתי תלמוד-תורה, בבתי-כנסת, בבתי-חולים ובבתי-הדין, והציע להגיע להסכם בדבר 'חומרות הפשר' (החמרות האשכנזים בניני שחיטה) ולבסוף להקים 'בתי-מועד' לשעשועים לצעירי ספרדים ואשכנזים גם יחד, אשר על-ידם תגדל האהבה ויתרבו הנשואים, ורוב בני תערובות, צאצאי נשואי ספרדים עם אשכנזים המה בעלי תכונות נעלות כידוע' (שם, גל' 34, עמ' קכה).

ניסיון שני להקים ועד משותף נעשה בשנת 1910, במעמדו של חיים נחום, ה'חכם־באשי' של הממלכה העות'מאנית, ואף הפעם לשם טיפול בעניינים משותפים לשתי העדות. לפי ההסכם היו אמורים להיבחר שני ועדים, אחד לעניינים רוחניים ואחד לעניינים חומריים, שיפעלו תחת השגחת רבני העדה ובתי־הדין שלה ויאשרו על־ידי השלטונות.³⁴ גם הסכם זה היה נסיון־נפל ולא הוצא לפועל כלל. בירושלים לא נוצר שיתוף־פעולה של ממש בין שתי העדות בכל תקופת השלטון העות'מאני, פרט לשנות מלחמת־העולם הראשונה, כאשר כורח־המציאות אילץ את מנהיגי שתי העדות לשתף פעולה במאבק על קיום הישוב. משחלפה הפורענות שב הכל לקדמותו, וכל עדה דאגה לעצמה.

מרחק רב בין אשכנזים לספרדים שרר גם בצפת, שבה היה רוב אשכנזי, ולא נעשו בה כלל נסיונות להקמת מוסד משותף לשתי העדות. גם בטבריה לא היה שיתוף־פעולה של ממש בין שתי העדות.

שונה היה המצב בישובים החדשים, שהיו משוחררים ממשפטים קדומים. בחיפה, שהתפתחותה החלה רק בסוף המאה ה־19, היתה בהתחלה הנהגת הקהילה בידי הספרדים בלבד, שהיוו רוב מוחלט בקהילה היהודית. משנת 1906 ואילך צורפו חברים אשכנזים לוועד הקהילה, וככל שגדל מספר האשכנזים בעיר גדלה השפעתם בוועד, שנשאר מאוחד במשך כל השנים.

שיתוף־הפעולה בין העדות בלט במיוחד ביפו, שאף בה היו הספרדים המתיישבים היהודים הראשונים. עם התפתחותו הדינאמית של הישוב היהודי בשלהי המאה ה־19, נוסדו ביפו תחילה ועדים נפרדים, אך לאחר זמן־מה הם החליטו לשתף פעולה ביניהם. הוועד המשותף לקהילת יפו הוקם בשנת תרנ"א (1891), והוכרז שמעתה 'לא יהיה עוד שם וזכר לאשכנזי ולספרדי, רק שם יהודים בלי שום לווי כללי'.³⁵ בעת הקמת הוועד המשותף הוסכם, כי השפה המדוברת בבית־הוועד תהיה עברית. נראה שזו החלטה ראשונה של מוסד ציבורי בישוב, להנהיג את הלשון העברית כשפה רשמית מחייבת בין כתליו.³⁶

34 גאון (לעיל, הערה 32), עמ' 137-138; 'האור' 1910, גל' 97.

35 א' דרויאנוב, ספר תל־אביב, תל־אביב 1936, עמ' 32-34.

36 א' יודפת, פרקים בתולדות יפו, תל־אביב תש"ד, עמ' 68-69; רות קרק, 'עלייתה של יפו כמרכז הישוב החדש — היבטים חברתיים ותרבותיים', ספר העלייה הראשונה, ירושלים תשמ"ב, עמ' 297-318.

בסיכום נציין, כי במרוצת השנים פחתו הניגודים החריפים והעימותים הבין-עדיים בשוב היהודי בארץ-ישראל, אף כי נוצרו פערים סוציאליים מסויימים, שטמנו בחובם סכנות ומתחים להתפתחות העתידה של הישוב. אמנם הנסיונות להקים מוסדות קהילתיים משותפים לשתי העדות לא עלו יפה בירושלים וביתר ערי-הקודש, אך תודעת השותפות היתה נחלת שני הצדדים. בני הישוב הישן לא הציבו לעצמם מטרה של מיזוג-גלויות או ליכוד בין-עדי מוחלט, אולם חתרו בכל לב לקירוב לבבות וליחסי ידידות וקִרְעוּת, והגילויים השונים של מעורבות הדדית והשפעות רוחניות ותרבותיות הדדיות מוכיחים, כי אמנם הוכתרו מאמצים אלה בהצלחה לא מעטה, כשעיקר כוונתם — גיבוש ישוב יהודי אחד בארץ-האבות.